



Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 15, Summer 2024, No. 58

Examining the plan of Allah in the Quran by emphasis on verses 123 and 124 of Chapter Ana'am

A'adel Fatemeian¹ / Ali Nasiri² / Mostafa Karimi³

1. Doctoral student of Quran and Hadith, Education University of Qom.

adel.fatemi@gmail.com

2. Professor, group of Islamic Education, Iran University of Science and Technology. (Responsible author). *Nasiri110@ust.ac.ir*

3. Member of the academic staff of Imam Khomeini Institute .Qom.

karimi@gabgas.net

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>The Noble Quran has been indicated to a social deceivers in verses like 123 and 124 of Chapter Ana'am which want to harm the status of Holy Quran and its teachings intentionally and as an enmity they have. Neglecting toward responding to these kind of people makes the mind of knowledgeable ones to be in doubt regarding religious education and legitimacy of Noble Quran. This article in descriptive-analytical method and by using the library books, aims to explain the plan of Allah in the Holy Quran emphasizing on the above mentioned verses. The mentioned questions and doubts of western scholars are not new and in the Commentary works and sources had been responded. In other hand, most of the commentators each of them tried to answer these kind of doubts by their different views somehow. The most common respond toward their inconsistency is existence of the deceivers which misuse from the principle of freedom and choice. And divine Justice here is that word "Ja'l" (to make), is about availability of backgrounds of good and evil. Of course, someone considered this word to mean creation, but who is the deceiver, they see it according the principle of freedom and choice. In addition, the respond of the commentators about how the deceivers will be involved is that according to the Allah's customs and in regarding evil destination which waits for the deceiver and hopeful fate which is for the deceived ones we can say that, essentially, the real harmful one is the deceiver.</p>
<p>Received: 2024.02.14</p> <p>Accepted: 2024.05.13</p>	
<p>Keywords</p>	<p>The verses of 123 and 124 of chapter Ana'am, Compulsory and Choice, Divine customs</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Fatemeian, A., Nasiri, A., Karimi, M. (2024). Examining the plan of Allah in the Quran by emphasis on verses 123 and 124 of Chapter Ana'am. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 15 (2), 211-227. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.157</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/15.58.157</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

The deceit introduced as evil characters which has been mentioned in the Holy Quran. This word in Quranic applications has been used in meanings such: 1. the corruption in the earth (chapter Baqara, 8-9), 2. Accusation (Yusof, 28), 3. Usury and ostentation (Anfal, 30) and... . It considers generally as a negative characteristics because the common application of it is in negative meanings like: deceit, corruption, betrayal, legal loophole, deceive. But this word, has been mentioned as communal word attributed both to Allah and human beings which used for human as a negative characteristic, but it is different for Allah. And it is not used in the Holy Quran only negative meanings but about Allah Almighty when attributed to Him means: 1. One of the divine customs by meaning gumption (Anbiya, 58), 2. Breaking and returning back the result of deceit to the deceivers themselves (A'l E'mran, 54).

Noble Quran in some verses like 123 and 124 of chapter Ana'am mentioned to existence of social deceivers which intentionally and as an enmity think to harm the status of Holy Quran and its teachings. Neglecting toward responding them in appropriate way, makes the mind of the knowledgeable ones of society to be in doubt regarding the religious education and legitimacy of Holy Quran. This article which has been written in descriptive-analytical method and by using the library sources, aims to explain the plan of Allah in the Holy Quran by emphasis on the above verse. Therefore the questions and doubts which have been mentioned by some westerns (Soha in criticism of Quran), are not a new and important issue, but this has been mentioned in commentary works and sources of Muslims (wether Shiite or Sunni) and answered in appropriate way. In other way, each one of the commentators has been tried for removing this, by their different views and opinions.

The most common answer which mentioned for it is that: inconsistent of these verses, existence of deceivers by misusing from the principle of freedom and choice; and point of divine justice here is that "Ja'l" (to make) in the verse is about the availability of the backgrounds of good and evil for human. But some commentators recognize "Ja'l" in meaning of creation, but about that who is the deceiver, they consider it according the principle of freedom and choice. The respond of commentators about how the deception of deceivers will take them us that, according to the divine custom and regarding evil fate which is waiting for the deceivers and hopeful destination which is waiting for deceived ones, the real loser in this regard is the deceiver.

According to what has been gained and by examining the comprehensive meaning of "Makr" (deceit), and quality of its attribute to Allah in this verse, the "Makr" (deception), has some beneficial meanings: 1. Returning the deceit and deception of deceivers to themselves, 2. Changing the essence of deceivers, 3. The deceivers will be abandoned by Allah and leaves them alone, 4. The deceivers will not be payed attention to by Allah nor be under His mercy.

The research method

This article has been gathered by descriptive-analytical method and by referring to the library sources and commentary softwares.

Discussion

From the important points which dealt with in the verse 123 Ana'am is the existence of deceiver ones that are going to deceive others and make the way of Allah toward His

orders and His Messengers be crooked for people. The expression of this verse and other verses like it is in a way that show that ill and rancorous people saw that they have opportunity to harm the status of Holy Quran, and to involve the mind of dynamic and questioning audiences of Holy Quran -which had no more familiarity with Quran and religious foundations- by making doubts for them, and made them very doubtful toward the legitimacy of Quran; Because according to the view of the audiences of Quran, the created existence of these people causes the misguidance of others, so Allah should not made them created, because to attribute their creation to Allah as they are the "great criminals", causes the inconsistent of these group of verses (being the deceivers by misusing the principle of freedom and choice as well divine Justice). It should be mentioned that the history of this doubt is not a new discussion which the doubter attained it recently, but the commentators in their commentary books payed attention to it and had answers regarding it.

But the most common answer in thus regard is: considering the word "Ja'l" (to make), in thus verse, which is about being prepared the backgrounds of good and evil and that Allah Almighty is free from being attributed to this deceit. Of course, among the commentators were someone who recognized the word "Ja'l" in the meaning of creation, but they brought up that who is the deceiver, based on the principle of freedom and choice. As well the respond of all of the commentators about that, how the deceit of deceiver will take him is that, according to the divine custom and regarding evil destination which is waiting for the deceiver and hopeful fate that is waiting for the deceived ones, we can understand that the real deceived one is the deceiver.

Conclusions

In regard of examining the reasons for creating these people and responding to the mentioned doubt it is that: The purpose of "Ja'l" (to make) in this verse has been mentioned in this way: Changing the essence of deceiver humans because of their deceive toward others, the criminals be left alone because of their abundant sin, the deceiver criminals will not be under the care of Allah and....

The Sources

- *Holy Quran*
- Ibn Shahr Ashub Mohammad ibn Ali, (2001), *Motashabeh al-Qoran wa Mokhtalefaho* (Similitude of Quran and Differentiated one of it), Qom: Bidar. (In Arabic)
- Ibn A'tiyyah A'bdolhaqq ibn Ghaleb, (2001), *al-Moharrar al-Wajiz fi Tafseer al-Ketab al-A'zeez* (Abstract Written in Commentary of Precious Quran), Cairo: Dar al-Kotob al-E'lmiyyah. (In Arabic)
- Ibn Kathir Esmæ'il ibn O'mar, (1996), *Tafseer al-Qoran al-A'zeem* (Commentary of Great Quran), Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyyah. (In Arabic)
- Ibn Madhur Mohammad ibn Mokrem, (1993), *Lesan al-A'rab* (Arab's Language), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- Abu Hayyan Mohammad ibn Yusof, (1999), *al-Bahr al-Mohit fi al-Tafseer* (The Ocean in the Commentary), Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Esmæ'ili Yazdi Mohammad Ali, (2007), *Farhange Estelahate Akhlaqi* (Moral Terms Dictionary), Tehran: Dalile Ma. (In Arabic)

- A'lusi Seyyed Mahmud, (1993), *Ruh al-Ma'ani fi Tafseer al-Qoran al-A'zeem wa Sab' al-Mathani* (Spirit of the meanings in Commentary of Great Quran and Sab' al-Mathani), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- A'ndolosi Abu Hayyan, (2007), *al-Bahr al-Mohit fi al-Tafseer* (The Ocean in the Commentary), Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyyah. (In Arabic)
- Baghavi Hosain ibn Mas'ud, (1983), *Ma'alem al-Tanzeel* (the Signs of Revelation), Beirut: Dar al-Tayyebah. (In Arabic)
- Baydhavi A'bdollah, (1981), *Anvar al-Tanzeel wa Asral al-Ta'vil* (the Lights of Revelation and the Secrets of Interpretation), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- Jobaei Mohammad A'bdowahhab, (2007), *Tafseer Jobaei* (Commentary of Jobaei), Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyyah. (In Arabic)
- Ja'fari Ya'ghub, (1997), Doshvarie Kalemate Motaradefe dar Qoran (The Explicitly of Synonymous Words in the Quran), *Tarjoman Vahy*, Winter 1997, N 2, pp 55-64. (In Persian)
- Jawhari Esmae'il ibn Hammad, (1989), *Taj al-Loghah wa al-Sehah al-A'rabi* (Crown of Language and Arabic Corrects), Beirut: Dar al-E'lm. (In Arabic)
- Harrani ibn Sho'bah, (1996), *Tohaf al-O'ghul a'n Akhbar A'l al-Rasul* (The Gifts of Intellects from the News of Household of Messenger), Qom: the Office of Islamic Publication. (In Arabic)
- Daruzah Mohammad E'zzat, (2004), *al-Tafseer al-Hadith* (the Modern Commentary), Cairo: Dar Ehya al-Kotob al-A'rabiyyah. (In Arabic)
- Razi Abolfotuh Hosain ibn Ali, (1987), *Rawdh al-Jenan wa Ruh al-Jenan fi Tafseer al-Qoran* (the Groves of Gardens and the Spirit of Gardens in the Commentary of Quran), Mashhad: Islamic Researches Foundation of A'stane Qodse Razavi. (In Persian)
- Razi Fakhroddin Mohammad, (1993), *Mafateeh al-Ghayb* (the Keys of Unseen), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- Ragheb Esfahani Hosain ibn Mohammad, (1995), *Mofradat Alfadh al-Qoran al-Kareem* (Vocabulary Words of the Noble Quran), Beirut: Dar al-Qalam. (In Arabic)
- Zabidi Mortedha, (1987), *Taj al-Arus men Javaher al-Qamus* (Crown of Bride from Jewels of The Vocabulary), Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Zamakhshari Mahmud ibn O'mar (1986), *al-Kashshaf a'n Haqadq Ghavamedh al-Tanzil* (the Discoverer of Facts of Ambiguities of Revelation), Beirut: Dar al-Kotob al-A'rabiyyah. (In Arabic)
- Sama'ani Mansur ibn Mohammad, (2010), *al-Tafseer al-Sama'ani* (Commentary of Sama'ani), Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyyah. (In Arabic)
- Sadeqi Teheani Mohammad, (1991), *al-Forqan fi Tafseer al-Qoran bel-Qoran wa Sonnah* (the Divider in Commentary of Quran by Quran and Tradition), Tehran: Amirah. (In Arabic)
- Saduq Mohammad ibn Ali, (1991), *O'yun al-Akhbar al-Reza* (the Springs of News of Reza), Tehran: Dar al-Kotob Eslamiyyah. (In Arabic)
- Tabatabaei Seyyed Mohammad Hosain, (1996), *al-Mizan fi Tafseer al-Qoran* (the Criterion in Commentary of Quran), Tehran: Dar al-Koton Eslamiyyah. (In Arabic)

- Tabarsi Fadhl ibn Hasan, (1989), *Javame' al-Jame'* (the Full Comprehensives), Tehran: Tehran University. (In Arabic)
- Tabarsi Fadhl ibn Hasan, (1980), *Majma' al-Bayan le O'lum al-Qoran* (Expression Collection for the Sciences of Quran), Qom: Dar al-Ma'refah. (In Arabic)
- Tusi Mohammad ibn Hasan, (1980), *al-Tebyan fi Tafseer al-Qoran* (the Explanation for the Commentary of Quran), Qom: Dar al-Ma'refah. (In Arabic)
- Tayyeb Seyyed A'bdolhosain, (1999), *Atyab al-Bayan fi Tafseer al-Qoran* (the Best Expression in the Commentary of Quran), Tehran: Eslam. (In Arabic)
- Faidh Kashani Mohammad Mohsen, (1994), *al-Safi fi Tafseer al-Qoran* (the Purer in the Commentary of Quran), Tehran: al-Sadr. (In Arabic)
- Qarashi Seyyed Ali Akbar, (1999), *Qamus Qoran* (Quran Dictionary), Tehran: Dar al-Kotob Eslamiyyah. (In Persian)
- Qortobi A'bdollah ibn Abibakr, (1964), *al-Jame' le Ahkam al-Qoran* (the Comprehensive Rules of Quran), Cairo: Dar al-Kotob al-Mesriyyah. (In Arabic)
- Qomi Ali ibn Ibrahim, (1984), *Tafseer al-Qomi* (the Commentary of Qomi), Qom: Dar al-Ketab. (In Arabic)
- Karajaki Mohammad ibn Ali, (2002), *Kanz al-Favaed* (the Treasure of Benefits), Qom: Islamic Treasure Assembly (Majma' Zakhaer Eslami). (In Arabic)
- Kolaini Mohammad ibn Ya'qub, (1995), Qom: Qaim A'le Mohammad Institute. (In Arabic)
- Mashhadi Qomi Mohammad, (1986), *Tafseer Kanz al-Daqaeq wa Bahr al-Gharaeb* (the Commentary of Delicacies Treasure and the Sea of Stranges), Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance. (In Arabic)
- Mostafavi Hasan, (1981), *al-Tahqiq fi Kalamat al-Qoran al-Kareem* (the Investigation into the words of Noble Quran), Tehran: Foundation of Publication and Translation for Book. (In Arabic)
- Moghneh Mohammad Javad, (2013), *Tafseer al-Mobin* (Explanatory Commentary), Qom: Dar al-Ketab al-Eslami. (In Arabic)
- Makarem Shirazi Naser, (2008), *Tafseer Nemuneh* (Exemplary Exegesis), Qom: Amir al-Mo'menin School. (In Arabic)
- Makarem Shirazi Naser, (2008), *Tafseer al-Amthal* (Exemplary Exegesis), Qom: Amir al-Mo'menin School. (In Arabic)
- Naraqi Mahdi, (1999), *Me'raj al-Sa'adah* (Ascension for Prosperity), Qom: Hejrat. (In Arabic)
- Nasafi A'bdollah ibn Ahmad (1994), *Madarek al-Tanzil wa Haqaeq al-Ta'vil* (The Documents of Revelation and the Realities of Interpretation), Beirut: Dar al-Ma'refah. (In Arabic)



جامعة المعارف الإسلامية

مجلة دراسات تفسيرية

السنة ١٥ / صيف ١٤٤٥ / المجلد ٥٨

دراسة المكر الإلهي في القرآن مع التركيز علي الآيتين ١٢٣ و ١٢٤ من سورة الأنعام

عادل فاطميان^١ / علي نصيري^٢ / مصطفى كريمي^٣

١. طالب دكتوراه في علوم القرآن والحديث، جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

adel.fatemi1363@gmail.com

٢. أستاذ في قسم المعارف الإسلامية، جامعة علم وصنعت إيران، طهران، إيران. (الكاتب المسؤول).

Nasiri110@ust.ac.ir

٣. عضو الهيئة العلمية في مؤسسة الإمام الخميني (عج)، قم، إيران.

karimi@qabqas.net

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يشير القرآن الكريم في آيات عديدة، منها الآيتان ١٢٣ و ١٢٤ من سورة الأنعام، إلى وجود الماكزين الاجتماعيين الذين يسعون بحقد وكرهية إلى الإضرار بساحة القرآن الكريم وتعاليمه. فالتجاهل في الرد المناسب على هذه الفئة قد يؤدي إلى تشكيل النخبة المثقفة في المجتمع بمعارف الدين وحقانية القرآن الكريم. يعتمد هذا التحقيق على المنهج الوصفي - التحليلي والبحث في المصادر الموجودة في المكتبات، بهدف توضيح مفهوم المكر الإلهي في القرآن الكريم مع التركيز على الآيتين المذكورتين. فظهرت الدراسة أن التساؤلات والشبهات التي يثيرها الغربيون ليست بجديدة، وقد تم تناولها وإيجاد أجوبة مناسبة لها في المصادر التفسيرية. اتفق غالبية المفسرين على أن "الجعل" المذكور في الآيات يشير إلى توفير ظروف الخير والشر، مع مراعاة الحرية والاختيار الذي منحها الله للإنسان. كما أن تفسير "جعل" بمعنى الخلق ينسجم مع فكرة أن من يكون مكرراً يكون ذلك وفقاً لإرادته واختياره الحر. كما أن إجابة المفسرين حول كيفية وقوع الماكزين في مكرهم تشير إلى أن ذلك يتم وفقاً للسنة الإلهية، وبالنظر إلى العاقبة الوخيمة التي تنتظر الماكر، والمصير المشرق الذي ينتظر المخدوع، فإن الضرر الأساسي يقع على الماكر نفسه.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٨/٠٤	
تاريخ القبول: ١٤٤٥/١١/٠٤	
الألفاظ المفتاحية	الآيتان ١٢٣ و ١٢٤ من سورة الأنعام، الجبر والاختيار، السنن الإلهية، الجعل.
الاقتراب:	فاطميان، عادل، علي نصيري و مصطفى كريمي (١٤٤٥). دراسة المكر الإلهي في القرآن مع التركيز على الآيتين ١٢٣ و ١٢٤ من سورة الأنعام. مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٢)، ٢٢٧ - ٢١١. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.157
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/15.58.157
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.



نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، تابستان ۱۴۰۳، شماره ۵۸

بررسی مکر الهی در قرآن با تاکید بر آیات ۱۲۳ و ۱۲۴ سوره انعام

عادل فاطمیان^۱ / علی نصیری^۲ / مصطفی کریمی^۳

۱. دانشجوی دکتری قرآن و حدیث، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. adel.fatemi1363@gmail.com

۲. استاد، گروه معارف اسلامی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

Nasiri110@ust.ac.ir

۳. عضو هیئت علمی مؤسسه امام خمینی (ره)، قم، ایران. karimi@qabqas.net

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۲۲۷ - ۲۱۱)	قرآن کریم در آیاتی از جمله آیات ۱۲۳ و ۱۲۴ انعام به وجود فریبکاران اجتماعی اشاره نموده است که با غرض‌ورزی و کینه‌توزی به فکر آسیب‌رسانی و ضربه‌زدن به ساحت قرآن کریم و آموزه‌های آن است. بی‌توجهی به پاسخ درخور به این‌گونه افراد ذهن فرهیختگان جامعه را نسبت به معارف دینی و حقانیت قرآن کریم با تردید مواجه خواهد ساخت. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی و کتابخانه‌ای به دنبال تبیین مکر الهی در قرآن کریم با تاکید بر آیات فوق است. پرسش‌ها و ابهام‌های مطرح‌شده از سوی غربیان تازگی ندارد و در آثار و منابع تفسیری به آن پاسخ درخور داده شده است. از سوی دیگر عموم مفسران، هر یک با مذاق و مشربی که دارند تلاش برای رفع این ابهام داشته‌اند. رایج‌ترین پاسخ درباره ناسازگاری این‌گونه آیات، وجود فریبکارانی با استفاده از اصل آزادی و اختیار و نیز عدالت الهی در این نکته است که «جعل» در آیه ناظر به فراهم بودن زمینه‌های خیر و شر است. البته عده‌ای «جعل» را به معنای آفرینش دانسته ولی اینکه چه کسی فریبکار باشد را بر اساس اصل آزادی و اختیار می‌دانستند. همچنین پاسخ مفسران درباره چگونگی گریبان‌گیر شدن فریب فریبکاران این است که مطابق سنت الهی و با توجه به عاقبت شومی که در انتظار فریبکار و عاقبت امیدوارکننده‌ای که در انتظار فریب‌خورده است، در اصل فریبکار متضرر اصلی است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵	آیات ۱۲۳ و ۱۲۴ انعام، جبر و اختیار، سنت‌های الهی، جعل.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۴	
واژگان کلیدی	
استناد:	فاطمیان، عادل، علی نصیری و مصطفی کریمی (۱۴۰۳). بررسی مکر الهی در قرآن با تاکید بر آیات ۱۲۳ و ۱۲۴ سوره انعام. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۵ (۲)، ۲۲۷ - ۲۱۱. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.157
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/15.58.157
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

«مکر» یکی از موضوعات مورد بحث در قرآن کریم است. مکر و نیرنگ از نشانه‌های کفر و نفاق و از آفات بزرگ هم‌زیستی و زندگی جمعی محسوب می‌شود که موجب ضایع شدن روح ایمان شده و تقوا و صمیمیت را منهدم و تنفر و خشم و کینه را در میان شهروندان می‌گستراند.^۱ در تعریف مکر چنین آمده که: «عملی ناشایست و ضد انسانی که موجب گمراه کردن و اغفال نمودن افراد برای رسیدن به مقاصد ناپاک و خائانه شود».^۲ این صفت قبیح به دلیل گسترده بودن حدودش تمام شئون اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و ... را مورد هدف قرار داده به طوری که مورد نهی متون دینی واقع شده است. در حدیث امام رضا علیه السلام از قول رسول الله صلی الله علیه و آله چنین آمده: «مَنْ كَانَ مُسْلِمًا فَلَا يَمُكِرُ وَلَا يَخْدَعُ فَإِنِّي سَمِعْتُ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ إِنَّ الْمَكْرَ وَالْخَدِيعَةَ فِي النَّارِ؛ هر که مسلمان است نه مکر کند و نه گول زند که من شنیدم جبرئیل می‌گفت: مکر و خدعه در دوزخ است».^۳ ملامهدی نراقی مکر و حيله را از ردائل اخلاقی دانسته و چنین می‌نویسد: «از صفات رذیله متعلقه به قوه عاقله مکر و حيله است که این صفت از مهلکات عظیمه برای رسیدن به مطلوبات شهویه و غضبیه است. مراد از آن در این مقام جستن راه‌های پنهان برای اذیت رساندن به مردم است».^۴ بی‌تردید کسی که در مقام فریب و حيله علیه مردم است دارای هوشی سرشار و استعدادی قابل است تا در مسیر ناپاک خود از عهده اغفال مردم برآید. نکته دیگری که باید به آن پرداخت این است که گرچه مکر و نیرنگ در راه مقاصد نامشروع مورد نکوهش واقع شده اما در مواردی مانند اصلاح ذات البین و صحنه پیکار با دشمن بنا بر اقتضاء و ضرورت (مانند بقاء و ادامه حیات معنوی جامعه) با رعایت مصالح شرعی و اخلاقی جایز می‌گردد.^۵ در قرآن کریم مواردی از آیات ذکر شده که در آن مکر به خدا نسبت داده شده درحالی که باید بررسی کرد مراد از این آیات چیست؟ و به چه موضوعی اشاره دارد؟ یکی از آیات مد نظر آیه ۱۲۳ سوره انعام است که در آن به مکر خدا برای به اضلال کشاندن مردم مطرح شده و توسط برخی از روشنفکران مورد خدشه واقع شده است.^۶ آنچه در این مقاله به آن پرداخته می‌شود بررسی نکات پیرامون این آیات کریمه برای تبیین دقیق معنای مکر الهی در مورد انسان‌هاست تا افزون بر تبیین دقیق این موضوع، نسبت به آراء برخی از صاحب نظران نیز پاسخ داده شود.

۱. اسماعیلی یزدی، فرهنگ اصطلاحات اخلاقی، ص ۶۵۳

۲. همان.

۳. صدوق، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۵۰.

۴. نراقی، معراج السعاده، ص ۱۶۷.

۵. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۳۴۲.

۶. سها، نقد قرآن، ص ۳۹۸.

درباره موضوع مکر و مکر الهی پایان نامه‌ها و مقاله‌هایی نگارش یافته است اما هیچ کدام از آنها به طور مستقل و با تمرکز بر آیه ۲۳ سوره انعام با رویکرد تفسیری نگارش نیافته است.

مفهوم‌شناسی

مکر

از نگاه برخی از قرآن پژوهان و با تکیه بر آیات قرآن کریم واژه «مکر» در دو معنای ممدوح و مذموم استعمال شده است.^۱ بر این اساس آن دست از آیاتی که به معانی منفی مکر اشاره دارند، شامل موضوعاتی نظیر ذیل است:

۱. فساد در زمین: «يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا»^۲؛
۲. تهمت: «قَالَ إِنَّهُ مِنَ الْكٰذِبِينَ»^۳؛
۳. ریا و خودنمایی: «إِنَّ الْمُنٰفِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى يُرَءُونَ النَّاسَ»^۴؛
۴. شرک (شریک پنداشتن برای خدا و پرستش معبودهای دروغین مرامی نشئت گرفته از مکر و حيله): «وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ قُلُوبَهُمْ قُلْ تَنبِئُونَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي الْأَرْضِ أَمْ بِيْظَاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ بَلْ زَيْنٌ لِّلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ»^۵؛
۵. تهمت به انبياء: «قَالَ فِرْعَوْنُ آمَنْتُ بِهِ قَبْلَ أَنْ أَدْنٰ لَكُمْ إِنَّ هٰذَا لَمَكْرٌ مَّكْرْتُمُوهُ ...»^۶؛
۶. ترور (به‌عنوان یکی از روش‌های مکر کافران صدر اسلام علیه پیامبر ﷺ): «وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ ...»^۷؛

نیز سایر مواردی که در برخی از آیات قرآن ذکر شده و جزو بدترین و منفورترین مصادیق مکر محسوب شده‌اند، مکر مذموم محسوب شده‌اند اما مواردی نیز وجود دارد که به بُعد مثبت و ممدوح مکر اشاره می‌کند و آن مواردی است که در مقابل حيله دشمن قرار گرفته و مورد تأیید قرآن نیز واقع شده است؛ نظیر:

۱. تقیه (حيله‌ای برای ضربه به غیر و مصون داشتن خود که در داستان حضرت یوسف علیه السلام مطرح شده است: «كَذٰلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ»^۸؛

۱. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۷۴۰.

۲. بقره / ۹ - ۸.

۳. یوسف / ۲۸.

۴. نساء / ۱۴۲.

۵. رعد / ۳۳.

۶. اعراف / ۱۲۳.

۷. انفال / ۳۰.

۸. یوسف / ۷۶.

۲. چاره‌اندیشی: مانند داستان حضرت ابراهیم علیه السلام برای مبارزه با مظاهر شرک و بت‌پرستی با شکستن بت‌ها که در آیات ۵۱ تا ۵۷ سوره انبیاء به آن اشاره دارد: «وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ ... * ... وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ»؛

۳. شکست مکر و نیرنگ مکاران که توسط خدای متعال صورت می‌گیرد: «وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرٌ الْمَاكِرِينَ»^۱.

لازم به ذکر است از آنجا که خدای متعال خیر محض است و هیچ فعل مذمومی از او سر نمی‌زند، لذا انتساب مکر به خداوند در قرآن کریم صرفاً ابزاری برای افعال شر نیست؛ بلکه مکر می‌تواند در دست کسانی با نیت‌های پاک باشد و در افعال خیر به کار رود و همچنان که می‌تواند ابزاری در دست صاحبان نیت‌های شوم باشد و در افعال شر به کار رود.

در یک تقسیم دیگر متناسب با انتساب مکر به خدای متعال آن را به ابتدایی و ثانوی تقسیم کرده‌اند: **مراد از مکر ابتدایی:** انتساب مکر به خدای متعال به صورت ابتدایی به نحوی که در آن آیات به طور مستقیم از مکر خدا سخن به میان آمده است؛ مانند آیه: «أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ؛ (آیا) آنان (از ترفند خدا ایمن شده‌اند و) حال آنکه (جز گروه زیانکاران از ترفند خدا ایمن نمی‌باشند.»^۲

مکر ثانوی: مگری است که در اکثر آیاتی که مکر خدا در مرتبه دوم به کار رفته است، می‌توان مشاهده نمود؛ یعنی در مواردی که اول از مکر دیگران در برابر خداوند و دین خدا یاد شده، سپس در مقابل این مکر از مکر خداوند نیز یاد شده است: «إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ»^۳ منافقان قصد دارند خدا را بفرینند؛ درحالی که او آنها را فریب می‌دهد.^۴

همان‌سان که در بالا اشاره شد مکر در لغت به معنای: فریب، تقلب، خدعه و نیرنگ زدن آمده،^۵ به طوری که مطابق گفته راغب اصفهانی با حيله و نیرنگ بخواهند کسی را از مقصدش دور کرده و او را برگردانند.^۶ برخی مکر را به معنای تدبیر معنا کرده‌اند چه در قسم خوب و چه در قسم بد آن.^۷ این واژه با کلماتی چون: حيله، خدعه و کید نیز مترادف بوده و هر کدام با توجه به استعمال این واژه در کلام

۱. آل عمران / ۵۴.

۲. اعراف / ۹۹.

۳. نساء / ۱۴۲.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۸، ص ۲۰۲.

۵. جوهری، *تاج اللغة و الصحاح العربی*، ج ۷، ص ۴۹۳.

۶. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۷۷۲.

۷. قرشی، *قاموس قرآن*، ج ۶، ص ۲۶۵.

به نوعی به همان معنای مکر دلالت دارند. این منظور مکر را به معنای چاره اندیشی در نهان معنا کرده است.^۱ نراقی در کتاب *جامع السعادات* مکر و نیرنگ را از مهلکات بزرگ دانسته است؛ چرا که از آشکارترین صفات شیطان است و بیشترین سپاهیان او دارای این صفت می‌باشند. گناه مکر از آزار رساندن به دیگران به صورت آشکار، بیشتر است؛ زیرا در آن حالت، طرف مقابل با آگاهی از سوء قصد فرد مهاجم، احتیاط می‌کند و خود را در برابر او حفظ می‌کند و چه بسا آزار او را دفع کند؛ اما فرد غافل، احتیاط نمی‌کند؛ زیرا فکر می‌کند این فریب‌کار حيله‌گر، دوستدار و دلسوز اوست و بدین‌سان در لباس دوستی و محبت در معرض آزار و نیرنگ او قرار می‌گیرد.^۲

در قرآن مجید مکر تنها دارای دو مصداق است: مکر انسان و مکر خدا؛ مراد از قسم اول آن است که شخصی بخواهد با توطئه و دسیسه طرف مقابل را از میان بردارد. مقصود از قسم دوم: انتساب مکر به خدا در قالب سنت‌هایی است که در عالم تکوین وجود دارد.

در انتساب مکر به خدا نظریات متفاوتی وجود دارد که برخی آن را حمل بر مجاز یا حمل بر سرعت در علم و آگاهی خدا نسبت به مکر بنده‌اش دانسته‌اند.^۳

شان نزول آیه

در شان نزول آیه ۱۲۲ سوره انعام به دو جریان مؤمن و مشرک اشاره و از سمبل هر کدام یاد شده است (وضعیت ایمان حضرت حمزه و پافشاری ابوجهل در کفر و فساد)؛ شخصیتی مانند ابوجهل که از لجوج‌ترین و سرسخت‌ترین دشمنان اسلام بوده و به هیچ‌وجه دست از آزار و اذیت پیامبر و مسلمانان بر نمی‌داشت و نیز در مقابل آن شخصیتی ارزشمند و با عظمت چون حمزه سیدالشهدا وجود دارد که به‌عنوان یک مؤمن راستین از او یاد شده است.^۴

از آنجا که قهرمان و سردمدار جبهه شرک و نفاق (ابوجهل) بود و او از سردمداران مشرکان مکه و قریش محسوب می‌شد، در آیه بعد به وضع این رهبران گمراه و زعمای کفر و فساد اشاره می‌کند که بر اثر لجاجت و دشمنی با اسلام و سوء اختیارشان در انتخاب مسیر درست به آنان (از باب کیفر) نور هدایت را از آنان برده و مکر و گمراهی داده شده است. اینان گمان می‌کنند که می‌توانند با راهزنی از باورهای درست اعتقادی مردم و همچنین به انحراف کشاندن آنان توانسته‌اند بر مردم مکر و نیرنگ زند

۱. ابن‌منظور، *لسان العرب*، ج ۵، ص ۱۸۳.

۲. نراقی، *معراج السعاده*، ج ۱، ص ۳۲۸.

۳. صادقی تهرانی، *الفرقان*، ج ۱، ص ۱۹.

۴. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۴، ص ۵۵۶.

درحالی که نمی‌دانند در واقع به خودشان نیرنگ می‌زنند و همین امر موجب شکست مفتضحانه آنان می‌گردد.^۱ در واقع این خدا نیست که موجب گمراهی و مکر مشرکان شده بلکه عامل اصلی عقاب از ناحیه خودشان است که با سوء اختیار و عملکرد انحرافی‌شان منجر به سلب رحمت الهی و گرفتاری در مشکلات و عذاب‌های مختلف دنیوی و اخروی شده‌اند.

ایرادهای گرفته‌شده بر آیه

برخی معاندان با نگارش آثاری چون *نقد قرآن* با نگاه آزاداندیشانه و حق‌طلبانه خواسته‌اند به نقد قرآن پردازند. نویسنده این اثر در باره آیه مورد بحث می‌نویسد: «به کار بردن مکر و فریب از سوی خدای متعال برای فریب دادن مجرمان به قصد عذاب آنان است. در دو آیه ۱۲۳ و ۱۲۴ انعام، چنین آمده است: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكْبَرًا مُّجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَا وَمَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ * وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّىٰ نُؤْتَىٰ مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللَّهِ اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ».^۲

بر اساس این دو آیه سه نکته به دست می‌آید که هیچ‌یک با جایگاه خدا سازگار نیست:

یکم. خدا مجرمان را به نیرنگ برمی‌انگیزد و این یعنی خدا فریبنده و گمراه کننده مردم است؛

دوم. سپس خدا مجرمانی را که خودش عامل گمراهی آنها شده عذاب می‌کند و این با عدالت خدا ناسازگار است؛

سوم. در آیه دوم تصریح شده که مکر مکار به خودش باز می‌گردد. این مفهوم در آیه ۴۳ سوره فاطر نیز تکرار شده است^۳ و بازگشت مکر مکار به خودش، از اساس، غلط است؛ چراکه فرد مکار سعی می‌کند دیگران را فریب دهد نه خودش را.^۴ خلاصه سخن وی این است که در آیه سه نکته وجود دارد که دوتای آنها [= فریب کاری خداوند و عذاب کسانی که خودش عامل فریب آنها بوده] با جایگاه خداوند سازگار نیست و سومی آنها [= بازگشت فریب به فریب کار] از لحاظ واقعیت خارجی، دروغ است.

۱. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۵، ص ۴۲۸.

۲. و بدین گونه، در هر شهری گناهکاران بزرگش را می‌گماریم تا در آن به نیرنگ پردازند، و[لی] آنان جز به خودشان نیرنگ نمی‌زنند درحالی که متوجه نیستند * و چون آیتی برایشان بیاید می‌گویند: هرگز ایمان نمی‌آوریم تا اینکه نظیر آنچه به فرستادگان خدا داده شده است به ما [نیز] داده شود. خدا بهتر می‌داند رسالتش را کجا قرار دهد. بزودی، کسانی را که مرتکب گناه شدند به [سزای] آنکه نیرنگ می‌کردند، در پیشگاه خدا خواری و شکنجه‌ای سخت خواهد رسید.

۳. وَلَا يَحِقُّ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ.

۴. سها، *نقد قرآن*، ص ۳۹۹ - ۳۹۸.

نقد و بررسی

به‌عنوان مقدمه باید در نظر داشت:

این اشکال، چیزی نیست که به ذهن این مستشکل و امثال وی رسیده باشد؛ بلکه هرکه اندک عقل و فهمی داشته باشد، با برخورد به این آیه و محتوای آن، با چنین پرسشی روبرو خواهد شد. از این‌رو است که تمامی مفسران شیعه و اهل سنت با دقت به این پرسش و ابهام، یا به صراحت آن را طرح کرده و به‌دنبال پاسخ آن برآمده‌اند یا بدون آنکه سخنی از پرسش به میان آورند، به‌دنبال توضیح آیه به‌گونه‌ای بوده‌اند که پاسخ پرسش نیز در آن گنجانده شده باشد و در اصطلاح به «دفع دخل مقدر» دست زده‌اند. بنابراین از انصاف و نقد عالمانه به دور است که اصل اشکال مطرح در کتاب‌های تفسیری را بیان کرده و هیچ اشاره‌ای به پاسخ آن نداشت. همین نکته به خودی خود، گویای عدم رعایت انصاف علمی نویسنده است و اینکه نه به دنبال حل مسئله و بیان نکته‌ای علمی بلکه شبهه‌پراکنی ناشیانه برای تشویش ذهن خواننده است. همین نکته، برای روشن شدن ارزش این‌گونه نقدها و میزان علمیت این‌گونه نوشته‌ها و اهداف پشت پرده آنها کافی است.

به هر حال همان‌گونه که بیان شد، مفسران، در نوشته‌های خود با توجه به همین ابهام و پرسش، به‌دنبال توضیح آیه بوده‌اند؛ به‌گونه‌ای که ابهام آن برطرف گردد. در ادامه به گونه‌های مختلف پاسخ‌های ارائه‌شده پرداخته می‌شود:

نقد و بررسی دو اشکال نخست

اشکال نخست این بود که: آیه گویای فریب‌کاری خداوند است. اگر قرار باشد به این اشکال، رنگ و بوی علمی بدهیم باید بگوییم: فریب‌کاری خداوند از دو نظر غیر قابل پذیرش است:

الف) این کار با ذات و اوصاف الهی سازگار نیست. خداوندی که منشأ رحمت و هدایت و لطف بر مردم است چگونه ممکن است آنها را فریب دهد؟

ب) این کار گویای جبری تاریخی است و اینکه برخی خواسته یا ناخواسته باید نقش فریب‌کار جامعه را بر عهده بگیرند و جبر، با عدالت خداوند و همچنین حق اختیار و انتخاب انسان سازگار نیست.

با توضیح یادشده روشن می‌شود بازگشت اشکال دوم نیز به همان اشکال نخست است؛ به دیگر بیان: هرچند نویسنده تلاش کرده اشکال‌های وارد بر آیه را زیاد کند ولی با دقت در محتوا روشن می‌شود که اشکال دوم، در حقیقت، همان اشکال نخست است که با پیوند خوردن به بخشی دیگر از آیه تلاش شده به‌صورت جداگانه و به‌عنوان اشکالی جدید بیان شود. این نکته نیز به خودی خود، گویای شیطنت نویسنده یا ضعف علمی وی در بیان اشکال است.

مفسران با توجه به دو ابهامی که خود متوجه آن بوده‌اند برای حل آن، به سراغ ماده «جعل» در آیه رفته و تلاش دارند پاسخ دو ابهام مطرح‌شده را در فهم معنای آن، جستجو کنند. آنها برای این منظور «جعل» در این آیه را به چند معنا گرفته‌اند:

۱. جعل به معنای صیروت

شیخ طوسی ضمن اشاره به اصل اشکال، آیه را به معنای خلقت ذات دانسته؛ فارغ از اینکه خوب یا بد باشد، ولی برخی به انتخاب خود، فریب‌کاری و حيله‌گری را برگزیده و برخی دیگر نورانیت را می‌پسندند؛ به دیگر سخن: مؤمنان با لطف خدا و کافران با اختیار و آزادی که خداوند به آنها داده نورانی و تاریک می‌شوند. بنابراین، «شدن» منتسب به خداوند می‌باشد.^۱ ایشان می‌نویسد:

ما او را در میان تبهکاران فریب‌کار قرار دادیم، همچنان که او را در میان مؤمنان نورانی قرار دادیم. هرکار کردیم، با اینها کردیم، با آنها کردیم، جز اینکه آنها (خوبان) به انتخاب‌های خوبشان هدایت شدند، و اینها با انتخاب‌های بدشان گمراه شدند و مقصود از آن (لام) غرض نیست؛ زیرا خدای متعال نمی‌خواهد که آنها مکر کنند و فرمود: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» و فرمان داد: و ما در هر شهری قرار دادیم که بدترین جنایتکارانش از من اطاعت و پیروی کنند. فرمان من و عاقبتشان این بود که بر مؤمنان مکر کردند و آنان را فریب دادند.^۲

شیخ طبرسی نیز تقریباً عین عبارت شیخ طوسی را بدون ذکر منبع ذیل آیه، گنجانده است.^۳ ایشان در عبارتی گویاتر، لام را نه به معنای غرض که به معنای لام عاقبت و صیروت، و شبیه به آیه «لِيَكُونَ لَهُمْ عَذَابٌ وَخَزَنًا» گرفته است.^۴ ابن شهر آشوب نیز آمیزه‌ای از کلمات شیخ طوسی و طبرسی را در کتاب خود ذکر کرده است.^۵ کراچی می‌نویسد: معنای آیه این نیست که خداوند عده‌ای را برای فریب دیگران قرار داده؛ بلکه منظور این است که رفتار این افراد، به مکر و فریب خواهد انجامید و عاقبت آنها به چنین فضایی ختم خواهد شد.^۶ آیت‌الله مکارم شیرازی نیز فرمایش‌های شیخ طوسی را بدون ذکر منبع در تفسیر آیه آورده است.^۷

۱. طبرسی، *جوامع الجامع*، ج ۴، ص ۱۵۳.

۲. همان.

۳. همان، *مجمع البیان*، ج ۴، ص ۱۵۳.

۴. ر. ک: رازی، *روض الجنان*، ج ۸، ص ۲۷ - ۲۶.

۵. ابن شهر آشوب مازندرانی، *مشابه القرآن و مختلفه*، ج ۱، ص ۱۷۶.

۶. کراچی، *کنز الفوائد*، ج ۱، ص ۱۲۱.

۷. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۵، ص ۴۲۸.

در منابع اهل تسنن نیز تعدادی از آنها «جعل» را به معنای صیوروت گرفته‌اند.^۱ ابن عطیه هم «لام» را به معنای صیوروت گرفته است.^۲ برخی هم این را به عنوان یک قول در «لام» گفته‌اند هرچند آن را نپسندیده‌اند.^۳ فخررازی با اشاره به اینکه ظاهر آیه دلالت بر جبر و رضایت خداوند به فتنه‌انگیزی این افراد دارد، از قول جبائی در پاسخ این اشکال، چنین نقل کرده که «لام» در آن به معنای عاقبت است. از برخی دیگر نیز چنین نقل کرده که خداوند به خاطر اینکه مانع این جماعت نمی‌شود گویا خود، چنین اراده کرده است؛ به دیگر سخن، خود را به کسانی که چنین اراده‌ای دارند، تشبیه نموده است.^۴

توضیح این نظر به بیان ساده چنین است:

خداوند، انسان‌ها را آفریده تا در پرتو بندگی به هدایت و نورانیت برسند و برای آنها زمینه‌ها و بسترهای مادی و معنوی رسیدن به این مقصد را فراهم ساخته ولی برخی با استفاده از همان امکانات، به جای رسیدن به اوج عزت، مسیر نابودی و سقوط را در پیش می‌گیرند و برخی در این سقوط، چنان حرکت می‌کنند که زمینه نابودی و گمراهی دیگران را نیز فراهم می‌آورند. بنابراین سیر حرکت این افراد از انسانیت به حیوانیت^۵ و شیطانیت^۶ در پرتو استفاده از امکاناتی است که خداوند در اختیارشان گذاشته، نه اینکه خداوند آنها را این‌گونه آفریده باشد.

نقد

علامه طباطبایی ضمن نقل عبارت شیخ طوسی بدون ذکر منبع، آن را چندان همخوان و مطابق با محتوای آیه نمی‌داند.^۷

بررسی

همخوان بودن یا نبودن مطلب با محتوای آیه، هرچند در سادگی برداشت از آیه، مؤثر است ولی دلیل درستی یا نادرستی آن نیست. بنابراین چنین معنایی، با توجه به اینکه از سوی عده قابل توجهی از مفسران شیعه و اهل تسنن ارائه شده، قابل پذیرش است؛ هرچند ممکن است برداشتی عمیق‌تر و گویاتر در آیه وجود داشته باشد.

۱. نسفی، تفسیر نسفی، ج ۱، ص ۳۴۴؛ ر. ک: قرطبی الجامع لاحکام القرآن، ج ۷، ص ۷۹؛ بیضاوی، تفسیر بیضاوی، ج ۲، ص ۴۴۹.

۲. ابن عطیه، المحرر الوجیز، ج ۲، ص ۳۴۱.

۳. آندلسی، البحر المحیط، ج ۴، ص ۶۳۶.

۴. رازی، مفاتیح الغیب / التفسیر الکبیر، ج ۱۳، ص ۱۷۴.

۵. فرقان / ۴۴: «أَمْ تَحْسَبُ أَنْ أَكْثَرُهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا». (همچنین: اعراف / ۱۷۹)

۶. انعام / ۱۱۲: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرَّهُمْ وَمَا يُفْتَرُونَ». (همچنین: بقره / ۱۴)

۷. طباطبایی، المیزان، ج ۷، ص ۳۰۴.

۲. جعل به معنای رهاسازی

طبرسی برخلاف شیخ طوسی، جعل را به معنای دادن آزادی عمل دانسته است. ایشان می‌نویسد: معنای عبارت این است که: آنها را برای فریفتن دیگران آزاد گذاشتیم و جلوشان را نگرفتیم.^۱ همچنین ابوالفتح رازی پس از اشاره به معنای شیخ طوسی بدون ذکر منبع، یک احتمال دیگر در آیه را همین دانسته است.^۲ ریشه این برداشت به اهل تسنن باز می‌گردد. آنجا که زمخشری «جعل» را به معنای آزادی و مانع نشدن گرفته است.^۳ تفسیر *جوامع جامع* طبرسی نیز در حقیقت برگرفته از *التکشاف* زمخشری است. برخی دیگر هم در معنای ترکیبی، صیوروت را به همان رهاسازی گرفته‌اند و به این وسیله میان هر دو معنا جمع کرده‌اند.^۴

فخررازی با اشاره به اینکه ظاهر آیه دلالت بر جبر و رضایت خداوند به فتنه‌انگیزی این افراد دارد؛ از قول جبائی در پاسخ این اشکال، چنین نقل کرده که «ل» در آن را به معنای عاقبت دانسته است. از برخی دیگر نیز چنین نقل کرده که خداوند به خاطر اینکه مانع این جماعت نمی‌شود گویا خود، چنین اراده کرده است؛ به بیان دیگر خود را به کسانی که چنین اراده‌ای دارند، تشبیه کرده است.^۵

بررسی

در ابتدا باید توجه داشت همانگونه که ملاحظه شد شیخ طوسی نیز در کلمات خود به این معنا اشاره کرده بود ولی جعل را در معنای دیگری می‌دید.

آلوسی ضمن اشاره به معنای آزاد گذاشتن و مانع نشدن، آن را خالی از اشکال ندانسته است.^۶ «جوَز بعضهم کون جعل متعدیا لواحد علی أن المراد بالجعل التمكن بمعنى الإقرار فی المكان و الإسکان فیه ... و يفهم من کلام البعض أن احتمال الإضافة لایجری إلا تفسیر «جعلناهم» بمکنّاهم و لا یخلو ذلک عن دغدغة.» ولی وی اشاره به علت این مشکل نمی‌کند. ظاهراً اصل ایراد به این نکته باز می‌گردد که «جعل» را به معنای «تمکین گرفتن» نیاز به شاهد از لغت یا سایر آیات قرآن دارد و مطرح کنندگان این نظر، شاهی برای آن نیاورده‌اند. چه بسا به همین خاطر بوده که شیخ طوسی از این احتمال صرف نظر نموده و به سراغ برداشت نخست رفته است.

۱. طبرسی، *جوامع الجامع*، ج ۱، ص ۶۱۲؛ فیض کاشانی، *الصابی*، ج ۲، ص ۱۵۴.

۲. رازی، *روض الجنان و روح الجنان*، ج ۸، ص ۲۷.

۳. زمخشری، *التکشاف*، ج ۲، ص ۴۸.

۴. مشهدی قمی، *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*، ج ۴، ص ۴۴۰.

۵. رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۱۳، ص ۱۷۳.

۶. آلوسی، *روح المعانی*، ج ۴، ص ۲۶۴.

۳. جعل به معنای اهمیت ندادن

ابوالفتوح رازی یکی از احتمالات در «جعل» را این گونه بیان کرده است: «روا باشد که به معنای خذلان بود بر سبیل عقوبت؛ چنان که در «جعلنا له نورا» مؤول است بر لطف و توفیق»^۱ روشن است که این معنا نیز ناظر به برداشت همسو با شیخ طوسی در عبارتهای قبلی آیه است.

بررسی

این معنا برای «جعل»، جایی مشاهده نشد و در کتابهای تفسیری نیز منحصر در همین منبع است که آن را در حدّ یک احتمال مطرح نموده؛ بنابراین چندان قابل اعتنا نیست.

۴. جعل به معنای خلقت

برداشت نخست

در تفاسیر اهل تسنن، سمعانی این آیه را بر اساس سنّت الهی معنا کرده و گفته: یکی از سنتهای الهی این است که ناتوانها را پیروان پیامبران قرار داده است.^۲ از این عبارت این گونه بر می آید که جعل را به همان معنای ظاهری خود که ظاهر در جبر است، گرفته است. اشاره به این سنّت و ظهور جعل در همان معنای ظاهری خویش را در کلمات برخی دیگر نیز می توان دید.^۳ نسفی می نویسد: به نظر اهل تسنن «ل» در آیه به همان معنای ظاهری خود [یعنی علیت] است نه لام عاقبت.^۴ ظاهر عبارت ابوحنبل هم همین است.^۵

نقد

روشن است که چنین برداشتی، کاملاً هم‌نوا با اعتقاد به جبر است. فخررازی در ادامه و ذیل عبارت «و ما یمكرون إلا بأنفسهم و ما يشعرون» می نویسد: معتزلیان عقیده دارند، اگر منظور از جعل در این آیه، به معنای اراده [و خلقت] بود، معنا ندارد از یک سو آنها را این گونه بیافریند و از سوی دیگر در عبارت یادشده، این گونه آنها را تهدید کند یا جای دیگری بفرماید: «و لا یحیی المکر السیئ إلا بأهله» یا «الله یتهزی بهم».^۶

۱. رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۸، ص ۲۷.

۲. سمعانی، *تفسیر سمعانی*، ج ۲، ص ۱۴۱.

۳. بغوی، *معالم التنزیل*، ج ۲، ص ۱۲۸.

۴. نسفی، *مدارک التنزیل و حقائق التاویل*، ج ۱، ص ۳۴۴.

۵. نسفی، همان.

۶. رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۱۳، ص ۱۷۴.

برداشت دوم

علامه طباطبایی نیز معتقد است که جعل در این آیه به معنای خلقت است، ولی بیانی که ایشان دارد با بیان اشعری‌های غالب در اهل تسنن، کاملاً متفاوت است. ایشان می‌نویسد: «الأنسب أنه بمعنى الخلق و المعنى: خلقنا في كل قرية أكابر مجرميها ليمكروا فيها و كون مكرهم غاية للخلقة و غرضاً للجعل نظير كون دخول النار غرضاً إلهياً في قوله «و لقد ذرأنا لجنهم كثيرا من الجن و الإنس»» و توضیح آن را به موارد دیگری در تفسیر خود ارجاع داده است.^۱ مناسب‌تر این است که «جعل» را به معنای آفرینش بگیریم. بنابراین معنای آیه چنین می‌شود: در هر آبادی، سرکشان بزرگی آفریدیم تا در آن با فریب رفتار کنند و فریب آنها غایت آفرینش بود و هدف از این قرار دادن بود. همان‌گونه که به آتش رفتن، غایت و هدفی الهی در آیه «بسیاری از جنیان و آدمیان را برای جهنم آفریدیم» است. ایشان در ادامه می‌نویسد: «كأن المراد بالآية أنا أحيينا جمعا و جعلنا لهم نورا يمشون به في الناس و آخري لم نحيمهم فمكثوا في الظلمات فهم غير خارجين منها و لا أن عمالهم المزيئة تنفعهم و تخلصهم منها كذلك جعلنا في كل قرية أكابر مجرميها ليمكروا فيها بالدعوة الدينية و النبى و المؤمنين لكنه لا ينفعهم فإنهم في ظلمات لا يبصرون بل إنما يمكرون بأنفسهم و لا يشعرون».^۲ گویا منظور آیه این است که ما گروهی را زنده کردیم و برای آنها نوری قرار دادیم تا به وسیله آن در میان مردم حرکت کنند و گروهی دیگر را زنده نکردیم و در تاریکی‌ها ماندند و از آنها بیرون نخواهند رفت. رفتارهای زینتی آنها سودی به حالشان ندارد و آنها را از تاریکی‌ها نجات نخواهد داد؛ همان‌گونه که در هر آبادی سرکشان بزرگی قرار دادیم تا با نیرنگ و فریب با فراخوان دین و پیامبر و مؤمنان برخورد کنند ولی چنین فریب‌کاری سودی به حالشان ندارد؛ چراکه آنها در تاریکی‌هایی هستند که هیچ نمی‌بینند و ناخواسته خود را فریب می‌دهند.

برخی دیگر نیز با اشاره به اشکال مطرح بر آیه، تلاش نموده بر اساس سنت‌های الهی و نیز به معنای خلقت گرفتن جعل، آن را توضیح دهند: «التصديق من هذه النسبة إليه جلّ تناءه هو الإشارة إلى أن مشيئة الله قضت بأن تقوم السنن الاجتماعية على أساس التناقض بين المحققين و المبطلين؛ بين أرباب السلطان المعتدين و بين الناس المعتدى عليهم. و لا مفرّ من هذا التناقض و الصراع إلا بالقضاء على المجرمين و لا بدّ أن يتمّ ذلك و تعلق كلمة الحق مهما تضخم الباطل و استطال. و قد سجّل سبحانه ذلك في كتابه حيث قال عزّ من قائل «و لا يحيق المكر السيئ إلاّ بأهله فهل ينظرون إلاّ سنّت الأوّلين فلنّ تجد لسنّت الله تبديلاً و لنّ تجد لسنّت الله تحويلاً». إن هذا التكرار تأكيد قاطع بأن العاقبة للمتقين على المجرمين مهما طال الزمن و بهذا نجد تفسير قوله تعالى «لِيَمْكُرُوا فِيهَا و مَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ و مَا يَشْعُرُونَ».^۳

۱. طباطبایی، المیزان، ج ۷، ص ۳۴۰.

۲. همان.

۳. مغنیه، تفسیر المبين، ج ۳، ص ۳۵۳.

به دیگر بیان، می‌توان این نظر را این‌گونه توضیح داد:

بر اساس سنت و روشی که خدای متعال برای روشن شدن جایگاه انسان‌ها قرار داده، باید همواره زمینه انتخاب درست و غلط در جامعه پیش روی تمامی انسان‌ها وجود داشته باشد؛ زیرا چنین امکانی بدون وجود زمینه‌های خیر و شر به وجود نمی‌آید. پس اصل وجود خیر و شر، برای پیدایش زمینه‌های رشد انسان، لازم و ضروری است و گرنه نظام انتخاب و اختیار، لغو و کاملاً بی‌معنا خواهد بود. بنابراین باید در هر جامعه، هم امامان هدایت وجود داشته باشند و هم امامان گمراهی؛ اما اینکه چه کسی امام هدایت یا امام گمراهی باشد، به انتخاب خود افراد بستگی دارد که چه نقشی را بپذیرند و چه راهی را برگزینند. تفاوت اصلی و اساسی میان برداشت شیعی و سنی از «جعل» به معنای خلقت در این آیه در همین نکته است.

بررسی

به کار رفتن «جعل» در معنای آفرینش، که از آن با عنوان جعل تکوینی نیز یاد می‌شود، در قرآن امری رایج است.^۱ بنابراین چنین برداشتی در آیه محل بحث نیز قابل طرح و محتمل است. منتهی نه به بیانی که جبرگرایان اشعری معتقدند بلکه به همان برداشتی که از کلام علامه طباطبایی ارائه شد. این برداشت، از یک‌سو متناسب با معنای ظاهری «جعل» است و از سوی دیگر از نظر اعتقادی با مشکلی روبرو نیست و از سوی سوم پاسخ مناسبی به اشکال و ابهام مطرح در آیه است.

نقد و بررسی اشکال سوم

اشکال سوم، اتهام دروغ بر قرآن بود؛ به این بیان که: هیچ‌گاه فریب‌کاران به دنبال فریب خود نیستند و چنین ادعایی واقعیت خارجی ندارد.

علی بن ابراهیم قمی در توضیح آیه دوم می‌نویسد: اینکه «آنها جز خود را فریب نمی‌دهند» به‌خاطر این است که خداوند آنها را به خاطر این مکر عذاب خواهد نمود.^۲ اشاره قمی به این است که وقتی قرار است این مکر، آتش قیامت را برایشان به ارمغان داشته باشد، در حقیقت این افراد، بر سر خود کلاه گذاشته و خود را به بیراهه انداخته‌اند. پس درست است که فریب‌کار به دنبال نابود کردن دیگران است ولی از آنجا که این مکر، عذاب جهنم را برایش در پی دارد، پس فریب واقعی و اصلی را به خودش وارد کرده و فریبی که به دیگران وارد ساخته در برابر عذاب الهی، هیچ به شمار می‌آید.

۱. به‌عنوان تنها یک نمونه: بلد / ۹ - ۸: «أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ * وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ».

۲. قمی، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۲۱۶.

شیخ طوسی نیز در توضیح این جمله می‌نویسد: اینکه آنها فقط خود را فریب می‌دهند، به خاطر این است که وزر و وبال آن دامنگیر خودشان می‌شود. گویا می‌خواهد بگوید: آنها با آن نیرنگ، تنها به خودشان ضرر می‌زنند؛ چرا که معنا ندارد انسان، خودش را فریب دهد.^۱

شیخ طبرسی نیز این عبارت را بر اساس همان آیه سوره فاطر توضیح داده که: «مکرهم یحیی بهم».^۲ ایشان در هر دو کتاب تفسیری خود، بر این اساس که انسان نمی‌تواند خود را فریب بدهد، آیه را این گونه معنا کرده: «وزر و وبال این مکر گریبان خودشان را خواهد گرفت».^۳

این معنا از سوی عموم مفسران شیعه^۴ و اهل تسنن^۵ پذیرفته شده است.

علامه گویا در توضیح بیشتر این مطلب می‌نویسد: از آنجا که خواست خداوند، هدایت انسان‌ها است، هرگونه مکر و فریب در برابر خداوند و چنین خواستی، نادانسته به خود فریبنده باز خواهد گشت نه اینکه به خداوند ضرری برساند [یا طرح او را باطل نماید].^۶ طیب نیز گویا در توضیح بیشتر این مطلب، به این نکته اشاره دارد که وقتی بار گناه کسانی که به وسیله این عده فریب خورده‌اند به گردن آنها خواهد افتاد، در حقیقت، آنکه فریب خورده خود این امامان گمراهی هستند که نادانسته، بار خود را سنگین‌تر و عذاب خود را سخت‌تر کرده‌اند.^۷ این همان حقیقتی است که در آیه‌ای دیگر به آن پرداخته شده است: «و من أوزار الذین یضلونهم بغير علم ألا ساء ما یزرون».^۸

بنابراین، آیه محل بحث، شامل هیچ نکته خلاف واقعی نیست و محتوای آن، کاملاً مطابق با حقیقت نظام آفرینش و فضای کنش و واکنش حاکم بر آن است. همانگونه که در کلام منسوب به امیرمؤمنان می‌خوانیم: «من حفر بئرا لأخیه وقع فیها».^۹

۱. طوسی، *التبیان*، ج ۴، ص ۲۶۱.

۲. طبرسی، *جوامع الجامع*، ج ۱، ص ۶۱۲.

۳. همان، *مجمع البیان*، ج ۴، ص ۱۵۳.

۴. ابن شهر آشوب مازندرانی، *مشابه القرآن و مختلفه*، ج ۱، ص ۱۷۷؛ رازی، *روض الجنان*، ج ۸، ص ۲۷ و ۲۸؛ فیض کاشانی، *الصافی*، ج ۲، ص ۱۵۴؛ مشهدی قمی، *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*، ج ۴، ص ۴۴۱.

۵. طبری، *جامع البیان*، ج ۸، ص ۳۳؛ نحاس، *معانی القرآن*، ج ۲، ص ۴۸۴؛ ابن ابی‌زمین، *تفسیر القرآن العزیز*، ج ۲، ص ۹۶؛ ثعلبی، *الکشف و البیان*، ج ۴، ص ۱۸۷ و ...

۶. طباطبایی، *المیزان*، ج ۷، ص ۳۴۱ - ۳۴۰.

۷. طیب، *اطیب البیان*، ج ۵، ص ۱۹۴.

۸. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۵، ص ۴۲۹.

۹. حرانی، *تحف العقول عن اخبار آل رسول ﷺ*، ص ۸۸.

نتیجه

برخی دشمنان قرآن کریم برای ایجاد شک و تردید در حقانیت این کتاب آسمانی تلاش دارند در قالب بحث‌های آزاداندیشی و در لباس پرسش‌های منصفانه و منطقی، کینه خود نسبت به اسلام و پیامبر اسلام را ظهور و بروز دهند. یکی از این به اصطلاح، پرسش‌های آزاداندیشانه! ناظر به آیات ۱۲۳ و ۱۲۴ سوره انعام درباره وجود سران مکر و فریب در جامعه است. در این باره سه اشکال، مطرح شده که دوتای آن، ناظر به ناسازگاری با اوصاف خداوند است و اشکال سوم، ناظر به بیان خلاف واقع قرآن می‌باشد. این سه اشکال عبارتند از: مجبور بودن عده‌ای برای فریب‌کاری، محکوم شدن همین عده در قیامت و بازگشت فریب این عده به خودشان.

در پاسخ این سه اشکال، ابتدا به این نکته اشاره شد که هیچ‌یک از این اشکال‌ها، ابتکار این نویسنده نبوده بلکه همان پرسش‌هایی است که خود مفسران به آنها نظر داشته به دنبال توضیح و تفسیر آن به گونه‌ای مطابق با منطق قرآن بوده‌اند. سپس در پاسخ دو اشکال نخست که به ناسازگاری با اوصاف خداوند باز می‌گشت، در مجموع، چهار پاسخ از سوی مفسران ارائه شد:

۱. جعل به معنای صیروت؛

۲. جعل به معنای رهاسازی؛

۳. جعل به معنای اهمیت ندادن؛

۴. جعل به معنای آفرینش؛

از میان این چهار معنا، معنای چهارم به بیان شیعی آن، گویاترین پاسخ منطبق با ظاهر آیه است. پس از آن، عموم مفسران، پاسخ نخست را پذیرفته‌اند ولی پاسخ سوم و چهارم از آنجا که شواهد قرآنی ندارد، چندان مورد استقبال واقع نشده است.

در پاسخ اشکال سوم هم تمامی مفسران با توجه به سایر آیات قرآن به این نتیجه رسیده‌اند که با توجه به عواقب بسیار دردناکی که چنین فریب‌کاری‌هایی برای صاحبان خود در پی دارد، روشن می‌شود در حقیقت بدترین و بیشترین کلاه، بر سر خود طراحان فریب و گمراه‌کنندگان جامعه رفته است و آنها هر چند توانسته‌اند با فریب‌های خود راه را بر حق و مردم جویای حق سخت کنند ولی راه را بر نابودی ابدی خود و سقوط به قعر دوزخ فریب خود هموار ساخته‌اند؛ درحالی که مردم فریب‌خورده همچنان امید به هدایت الهی در دنیا و رحمت او در آخرت دارند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۸۰ش). *متشابه القرآن و مختلفه*. قم: بیدار.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۲ق)، *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*. قاهره: دار الکتب العلمیه.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۷ق). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ابو حیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ق). *البحر المحیط فی التفسیر*. بیروت: دار الفکر.
- اسماعیلی یزدی، محمد علی (۱۳۸۶ش). *فرهنگ اصطلاحات اخلاقی*. تهران: دلیل ما.
- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۴ق)، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و سبع المثانی*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- آندلسی، ابو حیان (۲۰۰۷م). *البحر المحیط فی التفسیر*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- بغوی، حسین بن مسعود (۱۴۰۴ق). *معالم التنزیل*. بیروت: دار الطیبة.
- بیضاوی، عبدالله (۱۴۰۲ق). *انوار التنزیل و اسرار التأویل*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- جبائی، محمد بن عبدالوهاب (۱۴۲۸ق). *تفسیر جبایی*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- جعفری، یعقوب (۱۳۷۶ش). *دشواری کلمات مترادف در قرآن*. ترجمان وحی. ۲ (۴). ۶۴ - ۵۵.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰ق). *تاج اللغة و الصحاح العربی*، بیروت: دار العلم.
- حرانی، ابن شعبه (۱۳۷۵ش). *تحف العقول عن اخبار آل رسول ﷺ*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- دروزه، محمد عزت (۱۳۸۳ق). *التفسیر الحدیث*. قاهره. دار إحياء الکتب العربیة.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۴۰۸ق). *روض الجنان و روض الجنان فی تفسیر القرآن*. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۱۴ق). *مفاتیح الغیب*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶ق). *مفردات الفاظ القرآن الکریم*. بیروت: دار القلم.
- زبیدی، مرتضی (۱۴۰۲ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دار الفکر.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*. بیروت: دار الکتب العربی.
- سمعانی، منصور بن محمد (۲۰۱۰م). *تفسیر السمعی*. بیروت: دار الکتب العلمیه.

- صادقی تهرانی، محمد (۱۳۷۰ش). *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة*. تهران: امیره.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۰ش). *عیون الاخبار الرضا* علیه السلام. تهران: دار الکتب اسلامیة.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. تهران: دار الکتب اسلامیة.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۸ش). *جوامع الجامع*. تهران: دانشگاه تهران.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۱ق). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. قم: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۱ق). *التبیان فی تفسیر القرآن*. قم: دار المعرفة.
- طبیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸ش). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: اسلام.
- فیض کاشانی، محمدمحسن (۱۴۱۵ق). *الصادق فی تفسیر القرآن*. تهران: الصدر.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۸ش). *قاموس قرآن*. تهران: دار الکتب اسلامیة.
- قرطبی، عبدالله بن ابی بکر (۱۹۶۴م). *الجامع لاحکام القرآن*. قاهره: دار الکتب المصریة.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ش). *تفسیر القمی*. قم: دار الکتب.
- کراجکی، محمد بن علی (۱۳۸۱ش). *کنز الفوائد*. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۶ق). *الکافی*. قم: مؤسسه قائم آل محمد علیهم السلام.
- مشهدی قمی، محمد (۱۴۰۷ق). *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰ش). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- مغنیه، محمدجواد (۱۳۹۲ش). *تفسیر المبین*. قم: دار الکتب الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۷ش). *تفسیر نمونه*. قم: نشر مدرسه امیرالمؤمنین علیه السلام.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۸۷ش). *تفسیر الامثل*. قم: مدرسه امیرالمؤمنین علیه السلام.
- نراقی، مهدی (۱۳۷۸ش). *معراج السعاده*. قم: هجرت.
- نسفی، عبدالله بن احمد (۱۴۱۵ق). *مدارک التنزیل و حقائق التاویل*. بیروت: دار المعرفة.